

SZÓKE KATALIN

Baka István műfordításai

OROSZ KÖLTÉSZET

Amikor kiadásra készítettük elő Baka István műfordításait az orosz költészetből, megdöbbenve tapasztaltam, hogy a két kötet terjedelme mintegy ezer oldalt tesz ki. Annak ellenére, hogy már Pista életében ismertem összes fordítását, mivel többnyire megkért, hogy nyelvi megfelelés szempontjából ellenőrizzem őket, illetve közösen beszéltük meg a problémás helyeket, nem gondoltam volna, hogy ennyire gazdag a fordítói életműve. Így egyben látva azonban műfordításait, nyugodtan ki lehet jelteni, hogy Rab Zsuzsán kívül, a XX. századi magyar irodalomban Baka István fordította le a legtöbb orosz verset. Műfordításai az orosz költészetből terjedelemben verseinek pontosan a dupláját teszik ki. Az anyag irodalomtörténeti skálája szintén széles, Puskitól a mai orosz líráig, Olga Szedakova költészetéig terjed.

Baka már az 1970-es évek legelején, egyetemista korában megpróbálkozott műfordítással. Életének, sőt nyugodtan ki lehet jelteni, hogy intellektuális-költői érlelődésének is egyik meghatározó élménye volt az orosz szakos egyetemi hallgatók részképzése a leningrádi Zsdanov Egyetemen. Bármennyire furcsának tűnhet is, Leningrádot otthonosabbnak érezte Budapestnél. Erről így vallott 1986-ban, a Viktor Szoszora versei című kötethez írott előszavában: „Utolsó egyetemi évem mindkét szemeszterét Leningrádban töltöttem (...)” „...különös módon itt sohasem éreztem azt az idegenkedő szorongást, amely Budapesten ma is mindig elfog (...). „...Leningrádban talán azért éreztem mindjárt otthon magam, mert Pétervár-Leningrád emberibb léptékű város: ott nem dölyfösködik annyi irdatlan századvégi bérpalota (...), a forgalmas, zajos sugárutakról néhány perc alatt el lehet jutni a legközelebbi csendes, meghitt parkig, s a keskeny csatornák mentén sétálgatva is gyakran úgy érezhettem, mintha otthon, a Séd partján ballagtam volna...”. Persze Pétervár Baka számára a nagy orosz irodalom miatt is volt ennyire otthonos. A Puskin, Dosztojevszkij, Blok műveiből kibomló Pétervár-kép után itt ismerkedett meg Mandelstam és Brodskij Leningrádjával is, mind a valóságban, mind a költészetben. Hozzájuk kötődtek műfordítói szárnypróbálgatásai: az orosz barátaitól kapott, akkoriban szamizdatban terjedő verseket igyekezett magyarra átültetni.

A leningrádi részképzés „nem hivatalos” irodalmi tapasztalata egy életre meghatározta Baka viszonyát az orosz költészethez. Az 1970-es, 1980-as évek „hivatalos” szovjet költészeti termése, az akkoriban oly népszerű költői triász, Jevtusenko–Voznyeszenszkij–Rozsgyentszenszkij versei idegenek voltak tőle. Saját költői útkeresései, s nem kevésbé élethelyete és sorsa szempontjából is figyelme leginkább a perifériára szorított, nem harsogó

pódiumköltészetet művelő kortárs költők, valamint a XIX. századvég és a XX. századelő akkori tiltott vagy alig megtúrt orosz lírikusai felé fordult. Ez utóbbiak közül sokan az 1917-es forradalom után emigrálni kényszerültek. Baka István műfordításai 1986-tól jelentek meg kötetekben. Nem kevésbé figyelemre méltó az a tény is, hogy amíg saját költői világát szilárdan nem alapozta meg (ez körülbelül a Döblinggel bezárólag ment végbe), komolyan és rendszeresen nem foglalkozik műfordítással. Tehát Baka Istvánnak ez a terjedelmes orosz versfordítói életműve (nem számítva két drámafordítását és próza fordításait), amely két kötetet tesz ki, mindössze 10 év alatt keletkezett.

Baka fordítói tehetségére Pór Judit költő és műfordító, az Európa Könyvkiadó szerkesztője figyelt fel. Az első munka, amivel megbízta, Ivan Bunyin verseinek fordítása volt. Az 1986-ban, a Lyra Mundi sorozatban megjelent, Fjodor Tyutsev, Afanaszij Fet és Ivan Bunyin verseit tartalmazó kis kötet tulajdonképpen fordítói debütálása; remek társaságban, az orosz költészet olyan kiváló fordítói között, mint például Szabó Lőrinc, Fodor András, Rab Zsuzsa és Lator László. A Nobel-díjas emigráns orosz író, Ivan Bunyin (1870–1953) költészetének fordítása valódi kihívást jelentett számára. Ez a finom, a lélek szinte összes rezdülésére reagáló, impresszionista jellegű líra, az orosz természet ragyogó képeivel, a mitológiai párhuzamokkal, a kimunkált formavilágú verseléssel mintát is jelenthetett Baka számára. Az egyik kötetben szereplő, általa fordított Bunyin-versre, a Thészeusz-ra 1989-ben, szintén Thészeusz címmel „válaszverset” is írt. Baka Thészeuszában a Bunyin-vers felszólító mondata: „Lásd meg végzeted!” realizálódik, „történeté” terebélyesedik – a vers merész metaforáival az athéni királyfi végzetéről tudósít. Szintén 1986-ban jelent meg az Európa Kiadónál első önálló fordításkötete, Viktor Szosznora versei, melyet már ő válogatott és látott el utószóval. Az orosz verseskötettel leningrádi barátja ajándékozta meg. Viktor Szosznora (1936) szintén nem tartozott az akkori hivatalos szovjet irodalom kegyeltjei közé, mivel költészetében „különutat” járt be. Baka számára újdonságot jelentett Szosznora groteszk látásmódja, hisz ezzel eddig nem találkozhatott a kortárs orosz költészetben, és idealizálás nélküli, új viszonyulása a régi orosz irodalom emlékeihez, illetve az orosz történelemhez. A már említett utószóban Baka így jellemzi Szosznora költészetét: „Viktor Szosznora költészete nem harsogva zajló szibériai folyó, mint nemzedéktársai közül Voznyeszenszkij és Jevtusenkóé; bűvópatak inkább, amely az orosz költészet legtisztább forrásainak vizét viszi tovább, megőrizve tisztának és életet adónak. A pétervári-leningrádi líra legjobb hagyományait folytatja, hozzáadva a maga fanyar-groteszk látásmódját...” Az Utószó végén azt is megjegyzi, hogy az a tíz év, melynek során visszatért Szosznora olvasásához és fordításához, saját versei szempontjából nem volt tanulság nélkül való.

Baka István következő fordításkötete, amely 1988-ban jelent meg, Arszenyij Tarkovszkij (1907–1989) verseit tartalmazta. Tarkovszkij verseivel én ismertettem meg Bakát, 1987-ben. Tarkovszkijnek, a híres filmrendező, Andrej Tarkovszkij édesapjának első verseskötete csak 1962-ben, ötvenöt éves korában jelenhetett meg. Igazán mellőzött költő volt, sokáig alkotott a „periférián”, noha biztosan állíthatjuk, hogy a XX. század második felének egyik legkiemelkedőbb orosz lírikusa. Szenvedélyes, katartikus filozófiai lírája Bakát egész életében foglalkoztatta, a fordításokon kívül is ihletett adó forrást jelentett neki. A kötethez a verseket maga válogatta, az orosz költő sorait filológiai alaposággal elemezte, beszerzett róla minden hozzáférhető irodalmat (sajnos, csak nagyon kevés volt belőle),

szinte beleélte magát sorsába, izgatta életútja, betegsége és fiához fűződő viszonya. A költő halála után, 1994-ben sajátos módon még „folytatta” is az orosz költő életművét a Vadszőlő, a Változatok egy orosz témára és az Orosz szonettek című verseiben, s mint fordítója egy misztifikációval, a „csak fordításban létező versekkel” állított emléket neki. Voltaképpen a Tarkovszkij-versek fordításával alakította ki Baka a maga sajátos formakövető-formaújító fordítói eszköztárát, sajátította el az orosz verselés visszaadásának fortélyait, s szerezte meg azt a magabiztosságot, mellyel elérte, hogy immáron a fordítói „nyelv” is a sajátja volt. Ezután szinte megszállottja volt a fordításnak, tőlem is mindig újabb és újabb orosz költőket követelt. Ha nem tudott verset írni, akkor fordítania kellett. S rendszerint a fordítások után megjött versírói kedve is. Az 1980-as évek vége felé a Szovjet irodalom című folyóirat egyre gyakrabban kérte különbszóló, hol jobb, hol kevésbé jó szovjet szerzők fordítására. Egyébként ennek a folyóiratnak ez az időszak volt a fénykora. Kevésbé volt már ideologikus, mint korábban, szerkesztői egyre inkább arra törekedtek, hogy értékes műveket közvetítsenek.

Az 1989–1990-es változások után lehetőség nyílt arra, hogy a magyar könyvkiadás az orosz költészettel szemben is törlessze adósságát; végre megjelenhettek magyarul olyan világirodalmi jelentőségű, XX. századi orosz költők versei, mint Borisz Paszternak, Oszip Mandelstam és Marina Cvetajeva. Baka István is nagy lelkesedéssel látott hozzá több kiváló magyar költő és műfordító társaságában e költők fordításához. 1990-ben jelentette meg az Európa Könyvkiadó Borisz Paszternak (1890–1960) válogatott verseit. Baka 14 verset ültetett át magyarra a kötetben, főként az orosz költő korai avantgárd lírájából. Már ebben a kötetben is az volt a gyakorlat, hogy egyes versek két magyar költő tolmácsolásában is olvashatók voltak. Baka Rába Györggyel párban fordította le A költészet meghatározása című verset, illetve Somlyó Györggyel a Marina Cvetajevának című költeményt. Összehasonlítva a fordításokat, megállapíthatjuk, hogy Baka költőtársainál szabadabban bánt a szöveggel, a versek szövetét intenzíven hatja át versbeszédének erőteljes indulatossága. Egyébként Paszternak nem tartozott kedves orosz költői közé, talán lírájának racionalitása és a lírai megnyilatkozás visszafogottsága miatt. A Mandelstam-válogatás, a Sófényű csillagok 1991-ben jelent meg, a legjobb kortárs költők és műfordítók közreműködésével. Oszip Mandelstam (1890–1938) az általa képviselt irányzatot, az akmeizmust úgy határozta meg, mint „vágyakozást a világkultúra iránt”, s ahogy Szilágyi Ákos írta róla, „minden költői témája, metaforája, képzettársítása a világkultúra közegében realizálódott”. Természetesen egy ilyen költészet fordítása a kötet mindegyik résztvevőjének nem kis feladatot jelentett. Baka olyan jelentős Mandelstam-verseket fordított le a kötetben, remekül, mint például a Nővérek – gyöngédség s teher, valamint a Pala-óda. Marina Cvetajeva válogatott verseinek kötetét, a Királynő védelmére címen 1992-ben adták ki. Baka a kötet jelentős részének a fordítója volt, 46 verset ő ültetett át magyar nyelvre. Cvetajeva, ez a „brutális tehetség” (Pór Judit) szinte megbabonázta Bakát. Emlékszem, mikor fordította, állandóan azt találhatta, milyen lehetett emberként és nőként, több visszaemlékezést elolvasott róla, tragikus sorsa, ellentmondásos személyisége nem hagyta nyugodni. Mindezekon kívül, költészetüket több közös motívum is összekapcsolta, például a Mária Magdolna-történet, az indulatokkal megszemélyesített táj, stb. Cvetajeva hektikus versbeszéde, sajátos rímképletei, verseinek szokatlan, ingerlő ritmikája vitathatatlanul hatást

gyakoroltak Baka költészetére is. Az Orosz triptichon záróversét is az ő emlékének, tragikus öngyilkosságának szentelte.

Szintén 1992-ben jelent meg Vlagyiszlav Hodaszevics (1886–1939) emigráns orosz költő *Mint sivatagban délibábot* című kötete. Emigráns volta miatt hazájában csak ez idő tájt felfedezett költő lírája Bakára a reveláció erejével hatott. A kötet jelentős részét ő fordította. Hodaszevics költészetével mintegy igazolva érezte saját versvilágát; hogy a klaszszicizáló, műves versépítés és a modernség, a groteszk, valamint a barbárságig kegyetlen önvizsgálat nem mondanak ellent egymásnak. Valószínű, ezért is örökítette meg alakját a Sztjepan Pehotnij-ciklus két darabjában. A másik nagy felfedezés Baka számára igaz, kissé korábban Joszif Brodskij (1940–1996) lírája volt. Brodskij-fordításait először az Európa Könyvkiadó jelentette meg, közvetlenül az orosz költő Nobel-díja után, 1988-ban, a *Posta aetatem nostram* című könyvben, majd Baka önálló fordításkötetét, az *Új élet-et* a Jelenkor adta ki 1997-ben, immáron a két költő halála után. Baka, mikor 1971-ben Lenin-grádban, szamizdatban először olvasta Brodskij verseit, nem sejtette, mennyire döntő lesz számára ez a költői világ. Alkotói útjának utolsó periódusában, elképzelhető, hogy a Brodskij-fordítások hatására is már az orosz költőhöz hasonlóan felszabadultan bánik a nyelvvel, a szigorú, zárt versformába egyre gyakrabban csempészi be a prózai beszéd és a szabadvers elemeit. Költészetében új értelmezést nyer a szerepvers, átalakul egyfajta „kulturális-egzisztenciális párbeszéddé” a különböző korok alkotóival és a mitológiai alakokkal. Baka egyik remeklése a Brodskij-fordítások közül a Húsz szonett Stuart Máriához. A mártír skót királynő megidézése a párizsi Luxembourg kerti szobor és a leningrádi moziban a II. világháború után látott amerikai film kontextusában, a szerelmi válság és az emigráció kínjai közepette, mikor egyetlen biztos támasznak csak a nyelv látszik, de az is elnyeli, bekebelezi a költőt, birtokosát.

Az 1990-es években Baka István műfordításai rendszeresen jelennek meg a Holmiban, a 2000-ben, a Nagyvilágban, a Tiszatájban, a Forrásban és a Jelenkorban. Élete utolsó éveiben, súlyos betegsége idején sem maradt fordítás nélkül. A JATE (Szegedi Tudományegyetem) Orosz Filológiai Tanszéke, Fejér Ádám és Szalma Natália közreműködésével 1995–1996-ban három Baka-fordításkötetet jelentetett meg: az *Orosz szimbolista költők* című antológiát, Nyikolaj Gumiljov és Puskin verseit. Ma már ezek a könyvek jóformán beszerezhetetlenek. Baka betegsége alatt rengeteget dolgozott, sikerült befejeznie utolsó munkáját is, Puskin verseinek fordítását. A három fordításkötet arról is tanúskodik, hogy már virtuóz szintre fejlesztette azokat az eljárásmodokat, amelyek elengedhetetlenek az orosz versek fordításához. Versbeszéde a fordításokban is egyre természetesebb, nagy kedvvel helyezkedik bele az idegen világokba. Az Orosz szimbolista költők antológiájában a Magyarországon jól ismert, sokat fordított szimbolista költő, Alekszandr Blok (1880–1921) művein kívül megismerkedhet az olvasó a nálunk egyáltalán nem, vagy alig fordított költők műveivel. Az orosz „ezüstkör” lírájáról van szó, a szimbolisták költészetéről, melyből mindkét nemzedék képviselői szerepelnek a kötetben; az első nemzedékből Innokentyij Annenszkij (1863–1927), Fjodor Szologub (1863–1927) és Mihail Kuzmin (1872–1936), a másodikból Alekszandr Blok, Andrej Belij (1880–1934) és Vjacseszlav Ivanov (1866–1949). Baka számára különösen nagy élményt jelentett Andrej Belij költészete, aki elsősorban, mint regényíró ismert világszerte. Fő műve, a Pétervár az orosz tudatregény kiemelkedő alkotása, ezért orosz Joyce-nak is szokták nevezni. Költészetében azonban in-

kább a szecessziós képiség az uralkodó, sajátos Oroszország-verseiben a groteszk dominál, s magyar fordítóját közelről kellett, hogy érintse a korszak haláltáncának a motívuma. Alekszandr Blok versei közül Baka mély átéléssel ültette át magyarra a Carmen-ciklust, amely szerelmi lírájának csúcsát jelenti. A magyar Blok-fordítások között – itt főként Lator László ihletett fordításaira gondolok – Baka egyedi hangot ütött meg: a Carmen-ciklus szenvedélyes szólamát még fokozta, a férfi és a nő örök párviadalát túlfűtött metaforáival ugyanakkor hitelesen közvetítette. Nyikolaj Gumiljov (1886–1921) költészetét hosszú ideig nem ismerhették még hazájában sem. 1921-ben ellenforradalmi összeesküvés hamis vádja alapján végezték ki, rehabilitációja csak az 1980-as évek végén történt meg, versei tiltó listára kerültek, csak szamizdatban terjedtek, illetve nyugaton adták ki őket. A szegedi kiadásba beavagolták a tragikus sorsú akmeista költő szinte mindegyik jelentős versét, olyanokat, mint például az Eltévedt villamos, amely vízió mind a költő önnön vesztéről, mind Oroszország végnapjairól, s fordítása éppen ezért nem kis feladat. Gumiljov alakját Baka megörökítette az Orosz triptichon első részében is. Puskin verseinek fordítását életének utolsó heteiben fejezte be. A kötet főként a nagy orosz költő eddig magyarra nem fordított, korai verseit tartalmazza, de megtalálhatók benne olyan nagy versek újrafordításai is, mint az Elégia, A szökőkutak hívősében vagy a Zarándok. Baka István tervei között szerepelt, hogy folytatja Puskin verseinek fordítását. Ha kegyes lett volna hozzá a sors, méltó helyet foglalhatott volna el a kiváló magyar Puskin-fordítók sorában. Életének utolsó éveiben, Fried Istvánnak köszönhetően még arra is nyílt lehetősége, hogy műfordítást taníthasson a Szegedi Egyetem Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékén. Lelkesen látott hozzá a tanításhoz, bár kicsit későn jött neki.

Utolsó közös munkánk Pistával Olga Szedakova (1949), kortárs orosz költőnő bemutatása volt a *Jelenkorban*. Szedakova szintén a tiltott költők közé tartozott, csak 1989-ben adták ki hazájában először verseit. Azért is izgalmas a költészete, mert mintegy újrafogalmazza az akmeizmus „vagyakozását a világkultúra iránt”. Lírájának gondolati vázát az európai középkor szimbolizmusa és metafizikája alkotja. Bakát is foglalkoztatta a mai orosz költészetben ez az archaizálóan új szellemiség, meglepte Szedakova felfedezése. A fordítások csak halála után jelentek meg.

Baka tíz éves műfordítói pályájára sajátos fordított kronológia jellemző: Szosznorától jutott el Puskinig, s nem Puskitól Szosznoráig. Ha műfordítás-felfogását vizsgáljuk, a magyar költők közül talán Kosztolányi állt hozzá a legközelebb. Ő is vallotta, hogy a műfordítás olyan szöveg, ami „hamis, de mégis igaz”, vagyis ahogy Kosztolányi bővebben kifejtette ezt a gondolatot: „A műfordítás művészi munka, kompromisszumok sorozata, sok kompromisszum legügyesebb megoldása – ha úgy tetszik, zseniális csalás”. Baka figyelme is, Kosztolányiéhoz hasonlóan elsősorban a két kultúra, a két szöveg közötti dialógusra irányult; ő ezt a párbeszédet azonban saját verseiben még megtette azzal, hogy magát a költő és műfordító közötti szövevényes viszonyt misztifikáció tárgyává tette a Sztjepan Pehotnij-ciklus verseiben.